

१०५

२(A)

अथ

105

२(A)

ग्रन्थनामः-

अद्वैतप्रमाणमाला

कर्तृनामः-

आनन्दाचार्यः

विषयः-

अद्वैतवेदान्त (प्रकरणम्)

Adwaita Pramana Mala

१३५

१६

इति

प्रमाणमाला समाप्ता

आनन्दाचार्यप्रणीता

+ १०५ / १२ (१०)

१०५

२ (३)

X

प्रमा-

१

तत आणेशायनमः॥॥ श्रीमन्मंगलमूर्त्योरामायनमः॥॥ आनंदमात्मानमसम्यग्नेदं प्रताप्यविज्ञानतनुं पुंशं प्रसाधने
तस्य सदे पयुक्तं प्रज्ञाणमात्रं यथा मिरम्यो॥॥ आनंदो दुःखाभावो मनवति तदनिर्द्वयत्वाद्यदि न तत्र यायथा घटः॥ य
दानीं लोकावरूपं प्रतियोग्यनिर्द्वयत्वात् घटस्वरा॥ अवाभ्यस्य पदद्वयानंद पदस्य दुःखानुवेपथुः प्रतियोग्यनिर्द्वयत्वम
पि अमिति चिदा मेवा अकस्मादुपपन्नविषयं च स्वभावात् दान्तरेण पि दुःखानुवेपथुः शानंदसंवेदनात् आनंदो नाव एव
दुःखमिति सर्वन्यायेन विपरीतप्रसंगाच्च तत्रानुसवविरोधश्चित्तेन च प्रापि सप्रसमाधानमद्यत्र निनिवेशात् प्रतियो
ग्यनिर्द्वयस्याप्यत्वावत्वे सत्यतिप्रसंगात् किंच आनंदो नावरूपः सातिशयत्वात् दुःखवत्तत्रयनिवर्त्य दुःखाभावे रतिश
यं तिष्ठेत् अथवा पिरुतिनात्र केशावाप्ते दिनतया प्रीयते लोको यथांतरेण प्रयासं प्राप्तो व्याप्तिः उन्नतया विनिरसने
समर्थनीयेति एवं चिन्ते विज्ञानमात्रं दं ब्रह्मेति श्रुतावानंदश्च दृश्यस एवाद्यो लोकानुसारात्ता वाधका दन्वयात् मिनिवे
ना तदतिरूपणात् अस्मात्प्रतावरूपे मोक्षे तदो नंदरागात्प्रवर्तमानस्य संसारप्रसंगो बाधकः स्यात् रागनिवंधनापट्टिः संसा
रवीजमिति हि शास्त्रमिति रितिवेत्तेवा अस्य परमानंदगोचरे तत्प्रवृत्तिविरोधित्वात् परमो दिवसानंदः स एषोऽस्य पर
मानंदः एतस्यैवानंदस्यानानिर्द्वयानि मात्राद्यपि जीवतीति श्रुतेः तथा च नद्रोचरो रागः कथमल्पीयस्य नेक दुःखसंनि
सारिके अवेपथुर्नयेत् तदलाले कदा विदुष्यत्रापि प्रवृत्तिर्विरोधालासे भक्तकामित्यादृष्टातिर्युक्तमिति चेत् न्यायादि
रा नवत्वेवं कथं विन्नमर्कमहारं सस्याद्यभनसो वशी कृतेदियग्रामस्य प्रकृत एवार्थे प्रवृत्ति संतवात्तादृश एवाधि

१

कारिभोमशस्त्रे विवक्षितः। न च सर्वाधिकारं किमपि शास्त्रं संप्रवर्ति। यस्त्वेवमपि दर्शनकथं। संवोधयति हि त्रयोयथाऽर्थं प्रवृत्तः।
प्राह। रागनिबन्धनत्वादेवेदं प्रवृत्तिः। संसारवीजं हतं प्रवृत्तिरिति। तत्पदुःखोच्छेदमात्रेपि मोक्षे तद्बन्धनिबन्धनाप्रवृत्तिर्द्वेषनिबन्धनेत्ये-
व कथं न संसारवीजं सवेत्ता तथा हते तत्प्रवृत्तिवत्। न तत्र द्वेषात्प्रवृत्तिः किं न संसारसारतात्त्विकदर्शननिष्पन्ना दुर्गा मिथ्याज्ञाननि-
रातो हि द्वेष इति चेत्। अत्रापि तर्हि नरागात्प्रवृत्तिरपि उपरमार्थदर्शननिदानाय। परमानन्दप्रज्ञाया एव तत्तीक्ष्णमात्रं गः किं तर्हि
मिथ्याज्ञानोपादानैव सा। अतएव तत्र वाच्यतं जलरविद्या क्षेत्रत्वमाहमपरिणोक्तेशानो। अविद्या क्षेत्रमुत्प्रेषां प्रवृत्तिस्तत्राविधिज्ञो-
रणा मिति। तस्मान्मुक्त्यर्थे वाधकात्वाद्वाङ्मणानन्दश्रुतिर्न दुःखान्तावपरतयोपवर्णीयेति सिद्धे। ब्रह्मेति यत्तत्र तत्र परमात्मो-
क्तौ तथा वाच्यमानं दृष्टत्वा वा स्यादात्मत्वादपरमात्मवत्तत्त्वमसीत्यस्यैकैकात्म्यश्रुतेश्च। न खल्वानन्दो जीवादिभिर्जाः पर-
मात्मानद्विपरीतो न विमुक्तसहते विरोधात्। जीवस्वपरमानन्दश्च सावः परप्रेमास्पदत्वात् तत्र उक्तसाधो न प्रवर्तिना सा दुक्तसा-
धनोऽप्यथा घटः न वायुमुक्तसाधनो न तद्वृत्तिरस्मात्प्रनोक्तसाधश्च इति। न वायुमसिद्धो हेतुः। पराहितिरतिशयः स्वात्मनि सर्वश्रेष्ठप्रेमा-
दृश्यतो कथमपरात्थात्तदर्थे नैवापरः सर्वोपि प्रेमगोचरः स्यात्। नो खल्वानन्दोऽपि लो। किं न त्रयतो रोचयंते किं वा त्मार्थमन्यथा। उपा-
र्तदेन स्य परानन्दयोः विशेषाफतेः। यदा त्वानन्दस्यापीदृशी दृशा तदा किमन्यत्र कृतव्यमिति। न वति वा अश्रुतिः आत्मनश्च कामाय-
सर्वप्रियं सवतीति। यच्च यदा र्थप्रियं सततोऽप्यतिशयेन प्रियः इति लोके दृष्टं यथा पुत्रार्थतया प्रियात्तामि जादेः पुत्र इति। सवत्वेव पर-
प्रेमगोचरत्वात्मा तथा विपरमानन्दश्च सावो माहूर्त्किं वाधकमिति चेत्। उच्यते। तदा वत्समाधनं न स्यात्। न तस्योपेक्षणीयस्य वा प्रेमगोचर-
त्व

ताद्युक्तादेषां लपेताणां दुःखालावधायुयद्यपि युक्तानथापि न तद्वत्त्वेनात्मनि सा संवेदयता प्रकृत्या यद्यपि च मुख्यमाधनो
 प्रेमास्ति तथापि मुख्यगोचरादन्तः सति शयश्च आत्मनि च मुख्यगोचरादप्यधिको निरतिशय एव यथा सतो मुख्यगोचराच्च प्रेमाय
 मतिशयानः सुखतिशया नुशायी दृश्यते सार्वसौम्योपक्रमे च तत्रोत्तरशतयुगो ध्यानं दृष्टिं तिसकललौकिकमुखप्रेमानि शायी
 निरतिशयो यमात्मनि प्रेमा सर्वानंदतिशायित्वेना न निशयानंदरूप एवावसायमानेन स्मिन्नवकल्पतद्वत्तत्त्वात्पुन्ये
 तव्यो न देवमपरात्मनि परमानंदश्च लवे सिद्धिर्न दन्ति त्रय परमात्मापि न दूषण एव तत्र विउं उक्तस्य मिश्राये लोकात्मानंदमात्मानमिति क
 थं उक्तं जीवपरमात्मनो रते देसं सार्यसं सार्यदिसावेन तयोर्लहः संगं ह्येकं कथं वा जीवानामपि च परस्परं पंडितमूर्खादिसावेनेत्यन
 दमुक्तमसत्यं सदेमिति नायं तदात्म्यश्रुतिवाधितत्वात्सयोर्लहः किंतु हि विंव प्रतिविंवयोः प्रतिविंवानामिव च परस्परमलीकमिनी
 स एवोपपद्यत इत्यर्थः किं वा जीवाः परमात्मनो न निद्यंते आत्मत्वाच्च परमात्मवशां परस्परं ते दनिरासा यो व्यतो विवादास्पदी भूता
 त्रिभोगायतनानि उग्रयवाद्यविवादास्पदस्यैवासागायतनानि त्रिभोगायतनत्वात्तिवादिलोगायतनवशयद्वा विवादास्पदा नीद्वियाणि
 उग्रयसिद्धस्यैव त्रिभोगसाधनानि त्रिभोगसाधनत्वाद्विद्विबाह्या प्रतिवादी द्वियवजा एव प्रत्येकं च दुरादिकमपि पत्नी कृत्यप्रयोक्तव्यं वि
 पर्ययेत्वेको नैवोपपत्तावाकाशाद विवकल्पना गौरवं वाधकमुत्तरेयां अग्रनुसंधानं च जीवानरे जीवश्च शिरोवधित्तत्वात्सग
 पदावच्छिन्नस्योपाधिकत्वे जेदप्रदुक्त्येवोपपत्त्यतो परमेश्वरस्य त्वत्वे कुरडसंधानेपि न प्रवृत्ति संकरप्रसंगः शरीराणामिति प्रय
 वितमयवा किं वा विवादाध्यासिता जीवाश्च प्रतिवादिनस्तत्त्वतो न्यतिस्मिंते जीवत्वादात्मत्वाद्वा प्रतिवादिवत् न तामुष्मावेष्टायुमि

तात्पर्यं यत्र मा नादप्रयत्नमा नोहं भेन्नश्रुत्यादिप्रत्यक्षविरोधः। परात्मना प्रसङ्गत्वात् ननु पगमात्प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयुगधर्मस्य
लेदस्य प्रसङ्गत्वात् उपपत्तेर्वीचित्रत्वात् ननु सन्निध्ययोग्यत्वात् उपपत्तौ वा शब्दवैकल्यात्वात् ननु तत्रावलक्षणस्य तादृिकत्वस्य प्रसङ्गात् कर्तुं तत्र
कथं तात्पर्यं प्रकृता प्रतिपत्तत्वात् ननु कालांतरवद्वाधः संप्रतियोग्योपेक्षेन तदुपपत्तत्वात् तदसावेति श्रूयते। तत्र च त्रयमेव तावतां
लेदश्चैति विवक्षितं युगधर्मत्वासिद्धिः। अथ स्मृतिप्रतियोग्यनपेक्षत्वं प्रसङ्गात् न हि घटादिभूतं प्रतियोग्यपेक्षं प्रतिज्ञासते। घटाद्य
प्रतिज्ञास्येपि घटश्चरिप्रतीतिदर्शनात् तदेकनियमेन प्रतियोग्यपेक्षाः प्रतिज्ञातिघटास्योपि न श्रुतितास्मादपेक्षा नपेक्षा लक्षण
विबुद्धधर्माभ्यामात्रानयोरैक्यं संभवति किं वास्मिन्मते भूतृषाणामात्मन्यात्कथं नेष्टेकं प्रित्रयदं प्रवर्तते। इतरेतराणां बोधाधि
नैति चेत् स एव तर्हि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन भेदः स्यात्। तथा स्मृतिघटोपि नो घटस्य लेदश्चैति विशेषणविशेषसंबन्धावतासावा
जस्येनोपपादितो स्यात्। न च त्रलौकिकानामुपवाराः प्रिमानश्चित्मं सर्वमंजमं॥ अथ वा सर्वसंज्ञाकारणायैदमु
क्तमस्य लेदमिति। सर्वोपि हि लेदः श्रुत्या बाध्यतो एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेहना तास्मि किंचनेति। न व ब्रह्माधिकारस्य ना
नाभूतस्य निषेधेपि ततो न्यत्र तद्भवेदिति शङ्कनीयं। कारणदयत्र कार्यानुपपत्तेः ब्रह्मणश्चाकाशादिकारणताया अशेषाय
निषत्प्रसिद्धत्वादेतदेवोक्तं उच्यते। नान्यत्र कारणकार्यत्रयेन त्रकृतं भवेदिति प्रतिष्ठितं प्रागाप्यप्राचीनप्रत्यक्षादि विरोधा
त्तदपेक्षपरत्वात् न मागमवाक्यं कथं तद्भवरेत्तेदम्यवाधतश्चित्तेवमेवात्परत्वात्परत्वाच्च निर्दिष्टत्वाच्च वैदिकं। सर्वस्य वाध
कं नान्यस्यैव श्रुत्याप्राप्तवाक्यवत् तत्परत्वं बोधकमादिषद्विधं तात्पर्यं लिङ्गावगम्यं। अवगमितं च त्रयस्यापि रिति नेह विपक्षते। सं

प्रमा
3

यहा विकारात् अत्राद्वैतसाधनश्लोका। विभक्तताविक्रमोत्तरदहीनं प्रितत्त्वतः। यद्विभक्ततथाप्यदृश्यं तथेदंततमथ्या। विम
नं विप्रतिपन्नं प्रितत्त्वतो ज्ञानत्वात् यद्विभक्ततथाप्यदृश्यं तथेदंततमथ्या। विम
प्याकाशस्य संश्लेषेण निखितसाधनतया व्याप्तिरहणं ज्ञानत्वात् दृष्टं तत्तायां न का विदुष्यनुपपत्तिरिति गमयितव्यं। त
दृश्यताविक्रमे न तावदर्थवत्कृतः। अत्रावदृश्यद्वैतं अत्रावदृश्यतावदर्थवत्कृतं अत्रावदृश्यतावदर्थवत्कृतं अत्रावदृश्यतावदर्थवत्कृतं
यमनयोर्तेदृतिवावत्कृतविशेषणत्वेन विशेषणत्वेन वा प्रतिज्ञासंनियमात् विशेषणविशेषणत्वेन नुप्रतिज्ञासोत्तेदोत्रस्य
हता पूर्वक एव स्यात् दृष्टादौ ज्ञानप्रतिज्ञासंनियमात् पूर्वकत्वेन यमात्रं तस्य सम्बंधगर्भत्वात् सम्बंधस्य वज्रिना
धिष्ठानत्वेनैव प्रतीतिमंसवात् अनाकलिततेदसंबंधयोश्च दृष्टयोर्दत्तस्य सोः कदा विदुषि विशेषणविशेषणत्वेन
निश्चयात् तत्रैकत्वेन प्रतिज्ञासासंदेहाद्वा विशेषणविशेषणत्वावस्यगुणप्रधानत्वावगर्भत्वेनानुसवात् तस्य वनियमेन
प्रतिज्ञाधिष्ठानस्यैव प्रतिज्ञासा। इदं नुतर्हि जेदग्रहणस्य तेदांतरग्रहणपूर्वकत्वनियममथ्यापि किमायातनिति वेदिदमा
यातां तस्या विनेदृष्टातेदांतरग्रहणपूर्वकत्वं तस्यापि तस्यापीन्यतवत्त्वा मूलज्ञवकरीतिम्यत्वावाच्च तावसमुच्चयः पुनरदृ
तावत्तागप्रयुक्ता नवच्छित्तेरेवासुक्तः। परस्परप्रतिषेधात् त्वकयोर्विधनिषेधयोरेकत्वविरोधाच्च। आवरोधोवाजातिविरो
धोद्वेदप्रमंगात् तावातावयोः साक्षाद्विशेषदनुषंगादयत्रेति स्थितिः। असमुच्चयात्मनो विप्रकारस्यानयोः प्रतिस्यद्धि 3
रसंसव एव सखलु म्मत्तावादेति रिक्तं अत्रावदृश्यतावदर्थवत्कृतं अत्रावदृश्यतावदर्थवत्कृतं अत्रावदृश्यतावदर्थवत्कृतं

नमि निवेध
१३ क सगुण

स्वाश सभावाश्रनावविलक्षणतायमस्त्वितिवेशमैवं। परस्परविउद्धानानिषेवेविधिर्विवांसुब्रंयविरोधस्यगीवीणैरूप
वारणात् एतेनवउःकोटिविनिर्मुक्तोलेदइतिपरमं। उःकोद्यात्मनोपिप्रसक्तैर्विरोधस्योत्तराविशेषा। न्नवतर्हिउःकोद्यात्मा
स्त्वितिवां। एकैककेटिनियमस्यतात्विकतात्विकत्वयोश्चनुपपत्तेः। यदिखत्वेकैककोटीनांनदात्मकत्वनिधिमप्राप्तिकःक
थमेकश्चउःकोद्यात्मासवेरायनियमपिनवतसःकोट्यइतिकथंवउःकोद्यात्मेकःस्वाशसदसद्विलक्षणानुपगमोप्येवमेव
जदुस्यानुपपन्नइतिवेशसत्यंताविकत्वेतथेवा। एवतत्त्वतोपुक्त्यानिश्चित्यधक्तुमशक्यत्वादनिरवकीयमेवजउःकोद्यात्मासदसद्वै
ज्ञाणादिवावोयुक्तिरपितन्नदूषनिरूपणासहिष्ठुत्वमात्रप्रकटनायनतुनदिरहसमुच्चयात्मनोऽप्यंतरस्यतात्विकत्वप्रकटनापेति
तकिंवतास्याकंदुष्यति। तस्मात्समन्तमेवानुष्ठित्यनेदोपिवक्तुमशक्यत्वादिवाविकल्पानुपपत्तेः। निर्वीज्येवाऽप्युपपत्तयोतनात्विक
इति सिद्धं॥ किंचअस्मादिदंभिन्नमित्यवध्यवधिमदूपायस्त्वित्तोलेदःप्रतिज्ञासतोविशेषणप्रतिज्ञासपूर्वकश्चविशिष्टप्रतिज्ञास
प्रसोःकार्यकारणानुनियमाश्रानवतुस्तमात्रप्रविलागदृश्यमानभवधित्वेनावधिमत्वेनवाध्यवमानुंशक्यंतेतत्त्ववधित्वेन
वसीयमानंतथेवपर्यवस्येदवधिमत्वेनावधित्वेनवातत्त्ववदमेकप्रसोःतातावाविनापूतत्वेनाप्योच्यविउद्भावधवधिमदूपाद
यावत्तुत्रमधिगंतुंशक्यं। तथावाहावाधारलेदप्रतिपत्तेभिन्नाधारमसंकीर्णमेवावधित्वमवधिमत्वेवाधिगंतव्यंअवध्यवधिम
दूपावत्तुत्रश्चतेरोनुपपत्तइत्युक्तं। तथावातुध्यवधिमदूपावप्रतिज्ञासलेदप्रतिज्ञासप्रत्यतिज्ञासेवावध्यवधिमदूपावप्रतिज्ञास
इतीतरेतराश्रयप्रसोः। एतेनेदमयास्त्रीयदाऊरेकोनीलंनीलतयापीतपीततयाविदित्वाअस्मादिदंभिन्नमितिप्रत्येक्यतइति॥

प्रमा. ४ नहिनीलनीलतयैवपीतपीततयैवसेदमवद्विनत्रिकिंतहिअवधित्वेनावधिमत्वेनचावधित्वमवधिमत्वेनावितानेप्रत्येकेश
कमित्युक्तं। तथावकथं प्रायुक्तः परस्परअथप्रसंगोत्तमेतत्किंचनीलनीलतयापीतवपीतयेतिनिर्विकल्पकंवानी।
लाहिरुपमुपलक्ष्यतेकिंचानीलताद्यवद्विन्नंशदानुविद्धं सविकल्पकं। पूर्वस्मिन्कल्पेनशदानुयाधवतिसंसर्गप्रत्ययेतयोस्व
स्वेधावहेदकलावेनप्रतितासोत्तवेतानहिनिर्विकल्पकाः पदार्थाः प्रतितांतिवाक्यार्थक्रमविकल्पकइतिदृष्टवरं। नुत्तरस्मि
न्नीलत्वादियोगास्तद्यादृष्टिमुखेनपरस्परमपिभ्यादृष्टयोरेवतयोः प्रतितासंसंभवात्तत्प्रतितासश्चावधवधिमद्वावपतिप
त्तिपूर्वकइतिकथं स एतदुत्तरात्मा परस्परअथोनप्राप्नुयादिति। अनयैवदिशापरोषत्रानुसूलसर्वउन्नेयः। यद्वाविवादध्यासिते
सेदोमिथ्यात्तेदत्तादृष्टिगिरितपुरवारितेदवरिति। विपर्ययेतुवाधकमुक्तं। यद्वाविवादपदेसेदसंवेदनंमिथ्यात्तेदसंवेदनत्वाच्च
सेदसंवेदनवदिति। सत्यत्वेउत्तेदसंवेदनस्यलक्ष्यपक्ष्यादिशाश्रीयमायाचुटहीताचयत्यतिरेकपरिकल्पिततद्वर्गनिष्ठकारणहो
षनिदानानुपपत्तेराकस्मिकसप्रसक्तिर्वाधिका। अथैवंसेदप्रपंचस्यालीकनिर्भासत्वेतदपवाधेष्टन्यमेवावशिष्यतेकिंचासत्यज्ञाण
ब्रह्मेति किमत्रविनिगमकारणं। उच्यते। विवादाध्यासिनाघटादितेराः सद्रूपपरिकल्पिताः। प्रत्येकं तदनुविद्धत्वात्। येयेनप्रत्येकं तद
नुविद्धास्तेतत्रपरिकल्पिताः। यथाप्रत्येकंचंद्रतपानुविद्धास्तत्रपरिकल्पितास्तत्तलतरंगचंद्रमसस्तथावामीघटादिसेदास्तद्रूपानुवि
द्धास्तस्मात्तत्रपरिकल्पिताः। तदनुविद्धत्वं तदनुरागेणैवविधीयमानत्वं। नवेदंवाच्यतायपेक्षमप्रातिविशेषा। दूरांतरवानिरंतरा
वनाकारानुविद्धाः प्रतितासंतेनयतेतत्रपरिकल्पिताइतितद्वयवच्छेदार्थप्रत्येकमित्युक्तं। नहिप्रत्येकंतदुत्पन्नमितिप्रतिप्रति किंतुमिलित

धिति। विपर्ययेन निरविधानेन भ्रमो निरवधिश्च बाधस्यासत्त्वात् तयो रधिष्ठाना वसासतदवधिकप्रमाणत्वात् तत्तत्प्रसिद्धनिमि
 त्तसंज्ञया न्यनिमित्तत्वप्रसक्तिर्विधिका। न वस्तुन्यमेवाधिष्ठानं मवधिश्च स्यात् तदनुविद्धं घारो पितं प्रति तासते तदधिष्ठानं स
 एवावधिश्च स्यात् यथा श्रुतीदृशं शो रप्यस्य तददविबुद्ध्या नुविद्धमारो पितं प्रति तातीति कथं तत्र यथा स्यात् नदीदमित्यपि शब्दं क
 विद्वत्ति किं तदिच्छुत्पादिकं। अथ यथा भ्रातृभ्यतदुपादाना नुपपत्तेरिति विवादाभ्यासितानावाध्यानुगतप्रतिभासे वक्तुं निप
 कल्पिताः। विभक्तत्वाद्यदि हं तत्र यथा मया स र्यधारा दं उभा लावली विद्वत्प्रितवादी निश्चा नुगतप्रतिभासे रक्षा र्दमं शोपरिकल्पि
 ता नीति। विपर्ययेन बाधकमुक्तं। अत्राह कश्चित् तत्त्वात्त्वादेतदेवं यदि सर्पादयः परिकल्पिताः सुनन्ति वंस्त्वस्य तानामपि यथार्थत्वात्
 तथा हि। विवादाभ्यासिताः प्रत्ययाः यथार्थाः। प्रत्ययत्वात् नुभयसिद्धप्रत्ययवत्ता न व सर्वोप्ययथार्थ एव प्रत्यय इति दृष्टान्ता सि
 द्धिरप्येव प्रत्ययस्य यथार्थत्वं विपर्ययत्वयो र्माया नाशः। यदि यं यथार्थः स्यात् कथं तदा सर्वे यथार्थाः। यदि न यमयथार्थं यथा
 प्यस्य विषयवैपरीत्या य केन विद्यथार्थेन प्रत्ययेन तत्र वितर्क इति कथं न न्यायात् इति। यदि ह्यसं गतो विवादास्य रविभ्रमाद्यनुप
 गमेश्चान्तविरोधात् यथार्थं हेतुवत्सदर्थविवक्षायां नायं सर्प इत्यादि बाधविरोधात् नुबुद्ध्या दृष्टार्थी विवक्षायां चास्मान्प्रति सि
 द्धमा धनत्वात्। विभ्रमाद्यनुपगमे नुदेतो रा अथ सिद्धिरिति। किं वा। यथार्थः प्रत्ययो ह्यस्य ही कः प्रत्ययो यथार्थः स्यादयथा।
 र्थो वा। प्रथमे तै नैवायथार्थत्वमिद्विः। चरमे प्यस्या यथार्थत्वं कथं सर्वप्रत्यययाथार्थमिति। नैवं विधः प्रत्ययो ह्ये किं तर्हि मवसा
 रमात्रमेतत्तदर्थाना प्रसंसर्गीय ह्युत्तामिति चेत्। मेवं व्यवहारमात्रेण परस्परान्वितत्वेन व्यवहियमाण पदार्थप्रत्ययमूलत्वा

प्रमा-

५

शतधा हि विवादा ध्यासितो व्यवहार परस्परान्वितत्वेन व्यवहियमाणपदार्थज्ञानपूर्वक व्यवहारवाच्यमध्यमवृद्ध्या व्यवहा-
रवशा न्नवसाध्यविकलो दृष्टान्तः । तथा सत्सु नाम ह्यप्रयुक्तशब्दानामचित्तप्रत्ययाजननेन व्युत्पत्तिवैधुर्देशप्रामाण्योद्देशप्रस-
गादा संवादिन्यवहारे संसृष्टप्रत्ययोपिकारणमकृतसर्वत्रितिवेशा कृत एतत्तत्कार्यविलक्षणस्य व्यवहारसंवादस्य कारणवै-
लक्षण्यपेक्षाणादिति वैश्वक्यमहिमं सृष्टयो रसं संगीय हः संवादि व्यवहारस्य कारणं विपरीतकृतिविपरीतस्येति व्यवस्था । किं संसृष्टप्र-
त्यया रूपगमेन । तस्माद्यवहारमात्रस्य संसृष्टप्रत्ययः कारणं तद्विशेषकसंवादि संवादिन इति द्वाभ्यामुक्तशब्दप्रामाण्यतो भादेवा-
श्रयणीया अन्यथा त्रीतया येन तदसिद्धिरिति सिद्धेति । तथा पिरजतादि समारोपसद्भावे किं प्रमाणप्रितिवेश एतावन्तं कालमिदमेव उ-
क्लिशकलं मिथ्येवरजतमित्यतदि सुत्रकालानुसंधानात्मकं प्रत्यभिज्ञापरपर्यायं प्रसक्ततावेदेकं । यपरं चानुमानमनंतरथा यम-
विता किंवा शुक्लिकाशकलं रजतात्मना प्रतिज्ञासतो रजततथ्यतो प्रियमेन प्रवृत्तिगोचरत्वात् । मध्यग्रजतवशा न्नांतरीयकप्रवृत्तिगो-
चरस्याश्रया हिमतस्य व्यवहारे नियमग्रहणो किंवा विवादा ध्यासिता प्रवृत्तिः पुरोवर्तिगोचररजतज्ञानपूर्विका रजते द्वावी-
तपुरोवर्तिप्रवृत्तिवात्सम्यग्रजतप्रवृत्तिवशा यहा । विवादा ध्यासितरजतधीपद रजतव्यवहारपदत्वप्रयतिष्ठं तत्रथा यथा संप्र-
जतांयः । उतराह शुक्लिकाशकलं तदात्मना प्रतीयते तद्रूपेण सत्ता मध्यद्रूपेण । सत्ता तत्तद्रूपेण प्रतीयते यथा घटाः पदद्रूपेण य-
था कशशविषाणं मद्रूपेण तानस्य साध्यविकलो दृष्टान्तः । शब्दप्रत्यये घटा देरपि पटारि रूपेण प्रतिज्ञासनात् । अथवा परंप्रति दृष्टो-
नत्वेनातिधातस्येवानुपपत्तेरिति । अकृतहिममारोपः समारोप्यमाणं तु विचार्यतां किमसं किंवा सत् किं वा तयात्मकं किं वा तया-

सं

५

तत्किंचिदप्यविलक्षणमिति। न तावदस्य। न तत्र प्रतिज्ञासनेदप्रत्ययोरनुपपत्तेः। न तस्मिन्तिनरविषाणादौ अपरोक्षानुपपत्तेः।
कदाविदुषस्तस्मिन्नापि प्रवृत्तिः। रांतरालिकादौ लक्षणस्यैव कश्चिदप्येवमस्ति। न वैलक्षण्यधिकरणत्वेऽनुपपत्त्या
सत्त्वा अनुपपत्तेः। तस्यैव निराकारत्वाच्च। अद्वैतलक्षणमात्रेण। सत्त्वा निधानेमायावादिमत्तप्रवेशाच्च। नापि सत्त्वा बाधविरोधात्। यच्च
बाध्यते ततो न्यायाच्चातिवेगः। नात्रास्याप्रतीतिः। कल्पनानर्थक्यत्वाच्च। न घट्य प्रसक्तमस्याप्रतीतिमुत्पादयेत्। विषयस्येदात्तानहिष्ठ
नलिनमत्तामात्राच्च। न तिनं प्रतिज्ञायाच्च। तथा प्रतिज्ञासो वा प्रवृत्त्या। न च सत्ता न कल्पनीया। कृतस्यैव तया भूतश्रानेक
स्यैव सत्ता। इह निषेधादस्य। अथ हि विदितिवेशे मेवा। अक्षिप्तानां गोपितत्वादात्म्येन व्यभिचारात्। यच्च। तथापि न भिन्नकृत
सत्तापि न निषिध्यत इति चेत्। अत्र सत्ते सादात्म्येन विहा। पिने रंजनमित्याकारेण तादात्म्यमेव निषिध्यते। न च नृपमिति चेत्।
न। तथा सति वनस्य सो रिविविक्तयो र्यो रप्यत्रेवानंतरं प्रतीतिप्रसक्तेः। प्रतिषेधप्रसक्तकदाविन्नतत्र दृष्टमलिनं नमया नुभू
तेरजतमस्ति इति वैयधिकरणे। नापि ज्ञायत एव। कुत्र चेदमश्रुतवद्भवे र्बुद्धौ देशांतरे वा यदि बुद्धौ। दालनसमारोपावसर
गुंजा गुंजादौ शरीरदाहादिप्रसंगः। तत्रापि तस्या तात्विकत्वात् प्रसंग इति चेत्। आयातं तर्हि अत्यन्ता सत्त्वम विवर्तनीयत्वं वा।
तथा तावत्प्रसंगसंतरालावात्। सत्त्वे वा यमार्थक्रियाक्रम आकार इति चेत्। गुंजा गुंजादावपि तर्हि तदोपेण दाहादौ न प्रव
र्तते तदाकारस्य सर्वदेवा इष्टशक्तित्वाच्च। ब्राह्मणमर्थीकारेण समारोप्यमाणः। पुनः प्रवर्तयतीति चेत्। गुंजा गुंजादिरेव तथा
समारोप्यमाणः प्रवर्तयतु। किमनेनांतरस्यात्विकेन बहिरारोपितेना समर्थेन समर्थीयता समारोप्यमाणेन कल्पितेना न वत्

[illegible]

प्रवृत्तिवाच्यं वाच्यं यावत्पत्रिश्चैस्यार्थपत्रिद्वयमपि तद्वदिनं प्रत्यभिधातव्यं नद्यत्वं तामतिथयोक्तनीत्याप्रतीतिरेदप्रवृत्तीम्य
 तौ नरविषाणवत्ता नापि वृक्षसति वाधश्चेतद्यवदिति नवत्वे वंलक्षणमारोपणीयं तथाप्यस्यानान्तत्वे सर्वदोषलनाद
 वाचापत्तिकादाविक्रमायां पुकारणवाच्यानवप्रध्वं मानिरेकिणः कार्यश्च निमित्तमावाडुत्यतिरिक्तपादानमपि किं विदुः
 पेयमिति विशयसुपेयतां तर्हि कार्यवशादेव तदनुगुणं निमित्तमुपादानं निमित्तमावदनादिसंज्ञतिवाहिनीसविषयश्च
 विषयमप्येव वासनाम्याहा अपरमप्यधिष्ठानावलासाद्यत्रयमतिरेकाच्च कार्यपादानमप्यतिर्वचनीयमेव किं विदनादिकार्य
 नुगुणीकल्पनीयां नहि तावत्सत्यं संभवति तथात्वे कार्यस्यापि सत्यतापत्तेः उपादानोपादेययोर्भादात्पदर्शनात् सुवां
 कुंडलमिति वहा अत्यंतामृतो निस्त्रयमममसामर्थ्यश्चानकारणत्वेवं संतविनीहरेदितद्विशेषमुपादानत्वं तस्मादनि
 र्वचनीयमेव कार्यवत्तदुपादानमपि तद्वानाद्येव पुक्तं सादित्वे तत्परपरापत्तेः आत्मा च कार्यद्वयदर्शनापत्तेश्च
 कार्यानुगतदर्शनद्येवोपादानत्वात् सुवाचित्वात् तस्मादनाद्यनिर्वचनीयमेव रजनाद्युपादानं तद्वधिष्ठानविद्याविरोधात्
 विद्येति गीयते तदेकार्थतया वाहानमिति तां तसविज्ञासां विलापयदधिष्ठानज्ञानं वाधकमुच्यते तन्नोतरीयकमिदिरव

प्रमा.

७

त्वन्निवेनदंरजतमिति द्यातं त्रेणाश्रयत इति रहस्यम् ॥ सति वैवं प्रपंचोपि स्यादविद्या विनिर्मितः। अविद्यातो विनिर्मिते
जडत्वाद्भुमपवता जायते इत्यत्र मिथ्यात्वं वा प्रसाध्यतां। प्रायस्तु एवमुक्तं मिथ्यात्वं वेदवाधता। अथायं प्रमा
णिकः प्रपंचः किं वा न। आद्ये कथमविद्यामयः स्यात्। अलीकस्मै परं भुमपवदिदं यथा तावत्। उतरस्मिन्मकथं नाश्रय
मिदं साधनमिति॥ उच्यते। प्रमत्तादिप्रमाणानां प्रामाण्ये व्यावहारिकं। आश्रित्यायं प्रपंचः स्यादलीकोपि प्रमाणवाच्यः।
अद्वैतागमवाक्येन तत्त्वावेदनलक्षणी प्रमाणत्वात् तत्तत्तां वाधवेधुयहेतुतः। नहि सुशिक्षितोपि प्रमत्तादिरस्यतावा
ध्यार्थपरिच्छेदनक्षणा प्रामाण्ये अतः परतो वा विज्ञातुं न हि तावत्प्रमत्ताणां वेदनेन अत्र प्रामाण्यमीदृशं ज्ञायते। पर
वेदनपक्षे हि तत्त्वात्मानमप्यगोचर्यत्कथं प्रामाण्यगोचरयेत्। अत्र संवेदनपक्षेपि अर्थव्याप्तिकमवाधानवगच्छ
तुकथं तदुपहितमर्यादमात्मनः प्रामाण्यमवश्यं तत्र च अर्थव्याप्तिकवाधामसत्वमस्यत्यज्ञायां संभवतिकांता
तरलविनोवा धष्टेदानीमप्योपत्तेनानुपलंभं सत्त्वात्। परमपि प्रमत्तांतरं वेदाद्यसमानयोगेन कथमत्र प्रवर्ततां ७
यदा तु प्रत्यक्षेणैतादृशी गतिः तदा केव कथा तद्गोचरव्याप्त्युपजीविनो वरा कस्यानुमानादेः॥ परतश्च प्रमाणत्वपरि

ज्ञानेन वसिष्ठेः । परिहारं प्रयत्ने विन पश्यामः समाप्तं मां आगमवाक्यं न रनियतकालवक्तुं परिवेदकत्वादात्त
तिकावाध्यत्वलक्षणमपि सत्यत्वं विषयस्याध्यक्ष्येत् । तदवसायाच्च व्यतिरेकाश्चावतत्मा धनत्वलक्षणं प्रामा
ण्यमध्यवसीयेतां तथा च श्रूयते । सत्यं ज्ञानमनं तं ब्रह्मेति । तस्माद्देहागमवाक्यमेव तत्वावेदनं प्रमाणमुपपद्यते
न प्रत्यक्षादीति स्थिते । एतेन धर्मिणा ह कप्रामाण्यवाधः प्रकृतस्य परास एव सांख्यवहारिकस्य सत्यत्वस्य तेन मि
द्विः । तद्यच्च शरीरात्मना वद्वाली कत्वेनाविरोधात् । यत्तु नरप्रामाणिकत्वे प्रपञ्चस्य कथं नाश्रया सिद्धं साधनमि
ति तदप्यसत्ता प्रसिद्धिमात्रेणाप्याश्रयत्वे वाधकादर्शनात् । नैवं भूत आश्रयः प्रमाणस्य त्वात् इतरविषाणवदिति वाध
कमिति वेशना । एतमेव हेतुं प्रति आश्रयत्वानाश्रयत्वयोः प्रकृतावाधात् । यदि त्वेवं भूतमेव प्रमाणस्य त्वं न वदीय
हेतुं प्रत्याश्रयः कथमस्मदीयं प्रति न भवेत् । अविशेषात् । अथ न वदीयं प्रत्यपि नाश्रयः तर्हि तस्याश्रया सिद्धत्वात्सा
धनत्वं कथं प्रकृतवाधकतेति । एतेनोदाहरणोप्याश्रयहानिशंका निरस्य त्वदुदाहरणमाद्यादिति सर्वमुच्यते ।

नरो प्रत्यक्षः

नरो प्रत्यक्षः

प्रमा तथापीदमुच्यते किमिदं जडत्वेनामहेतुकत्वं किंवा दृश्यत्वमिति। उच्यते जडत्वेनामानात्मप्रकाशत्वं मसंवि
दृश्यत्वं वा यदुदासात्मकं। दृश्यत्वं तु यमवहारश्चातिरेकिप्रदर्शनापेक्षानियतिः विधिमात्रमिति विवेकः। हंतैव
मात्मन्यपि प्रकृतहेतुप्रवृत्तावनेकांतिकत्वं स्यात्। मेवां तस्यैव प्रकाशत्वात्संविदृश्यत्वाच्चातएव तृतीय
प्रसक्तः। कृताश्च प्रकाशत्वमित्येव अत्रायं युज्यते। अयं ज्योतिरिति श्रुतेः। किंवा अस्मिन्नावन्ममेदमनुकूलं प्र
तिकूलमिति वतानं यदृशादनुकूलं प्रवृत्तिः प्रतिकूलं निवृत्तिः तद्वेदमवहेदकप्रकाशाधीनं प्रवृत्तिप्र
काशत्वात्। इति प्रकाशवत्त्वं अवहेदकस्यायमात्मानं अयमव्याथोऽनविबुधमुसहते वस्तुत्वाद्दसिधारावशान
दसिधारयेवासिधाराद्विद्यते। विषयसंवेदनादेव तदाश्रयः सोऽपि सिध्यति। तिवेत्ता मेवांसंवेदितादिनस्याति
रेकि संवेदधीनप्रकाशः संवित्कर्मतामंतरेणापरोक्षत्वात्संवेदनवत् अतः

तथापीदमुच्यते किमिदं जडत्वेनामहेतुकत्वं किंवा दृश्यत्वमिति। उच्यते जडत्वेनामानात्मप्रकाशत्वं मसंवि

शतामिदिः। यद्वालाकरं प्रत्येवं प्रयुज्यते संवेदितां प्रकाशः संविकर्मता मंतरेणापरोक्षज्ञा संवेदनवदिति। विज्ञानत्र
यथायमात्मा वेदांतेषु गीयते विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति अथमात्मा ब्रह्मसर्वानुभूतिरित्यनुशासनमिति वा विज्ञानं ब्रह्म प्रकाशमि
तिकथं तद्वृष्ट्यात्मनो नात्मप्रकाशता। विज्ञानमेव तावकथं प्रकाशमिति चेत्। अत्र साधनश्लोकः। विमताधीः समाधार
कालश्च ज्ञानहानितः। नदीनाद्यवहारेणाधीनादविमतायथा। विमताविप्रतिपत्ताधीः सन्निवृत्ता समाधारकालश्च ज्ञानद
नितः। समानाश्रयश्च समानकालश्च गोचरज्ञानानावा दितियावश नदीनाद्यवहारेणाधीनवहार्या न सवतिधीवा ब्रह्म
विवाश्च विमतायथा। अविप्रतिपत्ताघटसंविन्ममास्तीति वा ब्रह्मिण्याणाघटसंविद्ययेत्यर्थः। एतदुक्तं नवनिविवादा
ध्यामिता संवित्सु समानाश्रयश्च समानकालश्च गोचरसंवेदनविरहप्रयुक्तवहारविरहानलवर्तिसंविवाश्च अनंतर
व्यवहियमाणा संविदिति। अत्र संवेदत्रेण संवेदमात घटप्रकाशसतनंतरमेव मये दंनदितमिति विकल्पो न प्रवेश
ह्यविदिते विशेषणविशिष्टविकल्पा संलवन्ति न च वेदनांतरं तद्गोचरमनुभूयते अनुभवे वा तद्गोचरमप्यनुभूयेतेत्यनव
ष्टाद्यात्। आद्यसमानयोगक्षेमत्राद्यावतीरवत्वाद्ययदण सामग्री मनः संयुक्तात्मसमवायलक्षणादृष्टासाद्वितीयादाव

प्रमा

८

पविशिष्टेति कथं तदपि नानुभूयेतानवाद्यमात्रवैकल्यादिनिशंकनीयां तन्मात्रवैकल्यासाक्षात्कारावुत्पत्त्युप
पत्तेः उपपत्तौ वा समनस्येन्द्रियसंनिवृत्त्याः शुद्धीता लोकमध्यममहासीना अकरि नरवुरगादयोऽपि कदाचिन्नवीक्षेर
न्ना तथा च योग्यानुपलंसादसावनिर्णयः कृपितसवेत्ता तथापि सौष्ठमप्रयत्नवदवांतरवैजात्यादनुपलक्षितवेदि
तिवेत्ता सवेत्ता मतवत् तथायद्यनन्याया सिद्धं कार्यमस्ति तद्वशेन तस्यावश्यं कल्पनीयत्वाद् अनुपलंसाच्चेदतथाविधं
कार्यमस्ति विशिष्टवेदनमेवावापि तथाविधं कार्यमिति चेत्ताना तस्य विशेषणवेदनसात्रेण परिताप्यतां नानेदासं
दयोरुदासीनत्वात् यद्वक्तव्यमिति रिक्तेनैव वेदने नद्याप्यमिति ध्यायेत्तदाऽकल्पनीयप्रतिवेदानाच्चेन्नैव वद्यापि स
वेदने नद्यानिचारात् इदं हि वक्तव्यमात्रं चा सुवदात्मानमपि व्याभुयात् किं वा त्वसंवेदनमस्य संवेदनं सर्वं कार्यं स का
रणकं सर्वं वक्तव्यमात्रं कस्यित्यादि संवेदनानिश्चपरसाधारणप्रयोजकवशात् आत्मगोचराण्यपि वक्तव्यमुपलभ्यं तद्वति
कथं नव्यनिचारपरंपरा मरुगोचरयं ते वद्यात्मानमपि गोचरयंतीति चेत्तद्वत्संवेदनमपि तद्विधदंगोचरयदेव वद्या
त्मानमपि गोचरयंतीति न विशेषः काश्चित् उपरसाधारणप्रवृत्तिनिमित्तगोचरतयैव वद्यगोचरवत्तद्वद्वृत्तिमिति चेत्
नाश्च वैधर्म्यमात्रत्वात् सर्वथा च साम्यसंपादनीयत्वे प्रमाणान्नावात् प्रदीपवत्तात्र प्रवृत्त्युपपत्तेः यथा खलु प्रदीपः
परत्र विज्ञानलक्षणं कार्यं कृत्वा तन्नापि खलावसेदादेव तत्करोति ननु दीपांतरमपेक्षते तथापि विज्ञानमपि परत्र व्यवहार

कार्यं कर्तुं सावनेदादेव आत्मनिष्ठवद्वारं कुर्यात् विज्ञानांतरं बुद्ध्या एव तदति किं न द्यात् ॥ अतएवाकां एकं
 कथं विदुः कथं दयमेव प्रकाशकां अत्यंतमनपेक्षं नैकमप्यक्तकाक्षतिरिति तस्मादाद्यसंवेदनं च वेदनां
 तरवेदनीयत्वेन वदन् प्रसंगतद्वारा तकेपि कृतानुपलंसादेव तद्व्यासावसिद्धौ परिशेषाच्च प्रकाशतासिद्धिः ॥ उक्तं
 वा असंविन्नो विनेतृत्वस्तु तदुपाधिव्यवहृतिः प्रतातावन्यथा प्रसन्नमननं प्रसरतीति ॥ एवं वेदमप्यनवकाशं
 यदाहरेके आत्मनिष्ठविरोधाच्च संवेदनं विज्ञानमिति ॥ व्यासादिवेदनवत्त्वदीपञ्चोपपत्तेः ॥ न च तत्र प्रसन्नं
 गतकार्यं बुद्ध्या सावनेदादद्यात् आत्मनिष्ठविरसिद्ध्या विरुद्धेतेति चेत् ॥ प्रकृतेरिति हि प्रत्यक्षवद्वारा बुद्ध्या
 सावनेदादद्यात् न काचन च्छं वारो ह कल्यावृत्तिः या विरुद्धेतेति सर्वसमंजसा एतेनादीतोप्यत्र वेदनवादि
 निष्प्रामाण्याणां हेतुः समर्थतः प्रतिपदेवाध्वकदर्शनात् एतदर्थमेव वासिमतविशेषप्रकारेणैव तत्त्वदर्शितं
 तस्मात्संवेदनसंवेदनादेशद्वयात्मा प्रकाशप्रतिमिदं ॥ एतादृशं सर्वव्यापिलक्षितं साधनायोक्तं विज्ञान
 तत्त्वमिति ॥ ॥ कथं पुनर्विनाशिनो विज्ञानं नित्यात्मसावता संसाविनी न ॥ विज्ञानस्यापि विनाशासिद्धेः ॥ नीलादि
 संवेदनसमं समयपीतादिसंवेदनादर्शनात् विनाशप्रतीत्या तद्विरुद्धिरिति चेत् ॥ नापीतादेमदुपहितं चैव संवे
 दनदर्शनात् विनाशप्रतीतेरपि घटाकाशादिवदौपाधिकगोचरत्वेनैवोपपत्तेः ॥ आजाततत्त्वसंवेदने सदा नुपलंसा

तमेद

दसेहसिद्धेनप्रयोगसंविद्यांतर्गिकश्चास्तिदोषाधिमंतरेणावित्राद्यनेदद्यादकाशवदिति। एवंवासेद
संसिद्धौसंविद्यालाद्यसंलवात्र आत्मनः स्वप्रकाशवमतिवायमितिस्मितांतथावक्तुः प्रकृतहेतोरनेकांति
कशंकावकाशः। तथापिस्वप्रकाशवादितीयत्रादिसाधकस्तद्व्यात्मच्यपिप्रवृत्तेरवर्जनीयेतस्यापिह
स्पष्टमिति कथं नानैकांतिकं दृश्यमिति चेत्। अहो कथं विस्मरणशानता देवानां प्रियं न हि दर्शनिप्र
तियोगितामात्रलक्षणं दृश्यं देवैः अपि वक्ष्यते वदारे आतिरेकि च दर्शनापेक्षानियमितिरित्येवामानयो
पाधिकात्मविकल्पे तदुपनायक्यमाणापेक्षायां अपि स्वप्नमात्रं च व्यवहृतौ तदपेक्षास्तीति कुतोयथोक्त
हेतोरनेकांतिकत्रावकाशः। विशिष्टस्फुरणेपि च स्वप्नमदृश्यमित्युदिनमन्यत्रनेहविपंगुतेसंग्रहाधिक
रात्र। अन्यथापिब्रह्माध्यसमर्थित्वादिति। जडतादृश्यताचाक्रसत्यस्यैवेति चेन्मतं। मैवं संवित्संबंधे
न्यसिद्धिप्रसक्तितयास्यहिजडतादृश्यताचनिरूपणीयातद्यधर्मिण एवासिद्धौ कष्टतेनिरूप्येयातां न च
तदसंबद्धं संविदासिद्धं नाम स्यात् नो रवत्तु तस्वयंसिद्धेर्जडत्वादेवनापि संविदा। तथा सहसंबंधातिरूप
णानहि संवित्संवेद्ययोरंतर्वादिर्लावेन प्रकाशमानयोः संयोगादिः संभवः। विषयविषयिनोपि संबन्धो
भवन्नती तादौ कथं न वेत्तु न ह्यसतिसंबन्धिनिसंबन्धो नाम न वेत्तु। न चातीताद्यपि न संविदितां न वसंविदसंस्तु

१०

२

संविदितं वेति सुज्यतेति प्रसंगात् हेतुहेतुमद्भावश्चानागतादावसंख्यसिद्धिरथ च ज्ञादितिः एतेनैकं
तः करणसंक्रांतावस्येव संबंध इति निरस्य असतो तादात्म्यतः संक्रमायोगात् सवेवातीतत्वाद्युपपत्तेः संविद
श्रीसंगाया अप्रति संक्रमवात् अंतःकरणस्य तद्वायता तत्र संक्रमणमिति चेत् अथ केयं तद्वायता नाम न ताव
दनदात्मनसादात्म्यता त्रिकं विरोधात् अत्रात्रिके उतादात्म्यसंसर्गवानपरमार्थतो दृश्यं दृष्टं स्यात् असत्यत्रेव
दृश्यस्य गगनगंधर्वनगरयोराधाराधेयभाव इव संवि संवेद्ययोरप्यलीक एव संबन्धो लविष्यति तद्वशाच्च त
संविदितं न वेत्तु गंधर्वनगरवदेवेति सर्वमवदातं एतदशुद्धितमसत्यत्वेदमिति निश्चित इति चेदः प्रपञ्चः अस
त्योत्पेक्षेयमिन्नतदसत्यत्वेदमित्यर्थः अथैवमपि प्रपञ्चमिथ्या चेत्तदंतःपातिन्याः अतरेरपि तथा वाक्यं स
ब्रह्मणि प्रमाणं न वेत्तु नायं दोषः मिथ्याज्ञानस्यापि प्रतिविंबस्य सत्यविंबबोधकत्वेन प्रामाण्यदर्शनात् अ
प्रकामिन्नाश्च अशुचिश्च कवेततया सावात् पठन्ति हि स्रग्भाष्याय विदः यदा कर्मसुकाशेषु प्रियं प्रप्रेषु
शपति समृद्धिं तद्यज्ञानीयात्तस्मिन्निदर्शति ज्ञातारमार्धं वा प्रसुदाहरणीयं च कक्रेतेरायत्तते
वतहि दहति न च वचनीयं तवापि प्रतिविंबादिज्ञानं सत्यमेव विंबादिज्ञानं न कतया प्रमाणं न च लीको
विषय इति विज्ञातमात्रस्यानवच्छिन्नस्यातिप्रसंगिवात् विषयावच्छिन्नस्य प्रमाणात्तायां तस्याप्यवर्जनीयत्वात्

प्रामाण्यं एतेन प्रमाणोपपत्त्युपपत्त्योरद्वैतादुपपात्रित्वमस्ति। अलीकेनैव प्रमाणेन तदुपपादनादित्य-
 लमतिप्रसंगेन॥ ॥ यत्तु वमपिशद्धानां संगतिप्रहणममयेकार्याद्वितपरतयेव तदुद्वाहमात्मिकायां त्रये नम-
 सवति ब्रह्मणि मुख्ययावत्प्रामाण्यं नव लोकवदत्र लक्षणाश्रयणेषु रूपाविवक्षा उगातिनीमकारणमस्मितम्
 त्वतिपत्तिविधिनिष्ठमेव वेदांतानामपि प्रामाण्यमिति मन्यते तत्प्रतिबोधनायेदं प्रयुज्यते। विवादाध्यासितानि प-
 दानि न कार्याद्वितस्यार्थनिपतसामर्थ्यानि पदत्राकार्यपदवदिति। न च साध्यविकलोद्घातः। एकस्मिन्वाक्ये
 कस्य हेतुपतलक्षणाकार्यद्वयासंलवेन कार्यपदस्य तादृकार्यांतराद्वितस्यार्थगोचरता संलवात्। साध्यमात्रस्य
 चलस्यार्थादेव नानंगीकारात्। विपर्यये तु योग्येतराद्वितस्यार्थमात्रस्य सर्वपदसामर्थ्यप्रयोजकतायां संलव-
 त्यां कार्यपदातिरिक्तानां कार्याद्वितस्यार्थसामर्थ्यं कार्यपदस्य उच्चत्वेन्याद्विते वेति प्रयोजकद्वैविध्यं भाषिका-
 रेणैव प्रसंगोपाधकउत्तरेय। यद्वा कार्यनसमस्य पदस्यार्थप्रतियोगि अत्र यद्यतिरेकि त्रयपदार्थान्तरवत्
 तत्रापि सत्यसति च कार्ययोग्यतामात्रेण परस्परं पदार्थानामव्ययोपपत्तौ कार्यस्यापि समस्य पदसामर्थ्यप्रति-
 योगिता कस्य नैव गौरवमेव ह परांशुत्वात्। यद्वा विवादाध्यासितः शब्दबुत्पत्तिगीवरः प्रमेयत्वाद्बुत्पत्तिमत्तत्र
 मेयवत्। विपर्यये तु बुत्पत्तिरशयां योग्याद्वितस्यार्थपदसामर्थ्यमंगीकृत्य कार्यस्यापि तत्र दर्शनात्मात्रेण योग्यता

तत्त्वप्रतिपक्षे कर्तार

११

३

र्यावित्तइतिप्रयोजकोपादानेनावार्थस्त्वष्ट्वकार्यध्यायिनसदादर्शनात्। येषामावार्थइत्यकार्यान्वयप्रयो
जकमुपादेयंछात्र। तथाचवेदेसावार्थातिरेकिनियोगकार्यान्वयोनमुपादितिदूषणं। एवंछित्तिसिद्धेर्नार्थप्रामा
ण्यायप्रयुज्यतेविवाहध्यासितोमुख्ययावृत्त्याशङ्क्यमेयः प्रमेयश्चाडुलयासिमतप्रमेयवत्। विपर्ययेतुतत्रनत्र
दृश्यमानोपक्रमोपसंहारैकत्रूप्यादिषड्विधतात्पर्यालिंगलंगप्रसंगः। पूर्वोक्तग्रीत्यामुख्यवत्संलक्षणाश्रयणं
बाधकमिति। एतच्चपरसिमतंकार्यमंगीकृत्यबोचामा। तस्मत्तस्मत्तदनंगीकारेपिप्रयुज्यतेवेदःसिद्धेर्नार्थप्र
माणप्रमाणत्वात्। वज्रवत्प्रमाणसिमतकार्यविपरीतश्चसिद्धोर्थविवक्षितो ननुतिष्ठन्नादिः। तथाचसविष्यदनुमा
नेनानैकान्तिकत्वं। नपि विधिवाक्येनवाचितविषयत्वंतत्रापियत्परतंत्रयेयःसाधनविशेषात्मनोवाक्यार्थ
स्यानुपगमात्। विपर्ययेतुपरसिमतकार्यंछेदियासंगतेलिंगाद्यसावाच्चासिद्धौतत्रसंगतियद्वणानुपप
त्तेरगृहीतसंगतिकानांपदानांबोधकतावुपपत्तिर्वाधिका। नचममेदंकर्तव्यमितिजानादेवतस्मिद्विरिति
वाच्यं। विकीर्णयाएवकेवलमेवंप्रतिज्ञासात्। तदतिरेकिणः प्रमाणविज्ञातश्चेवंविधसंज्ञावेप्रमाणासावा
वततः प्रमेयत्वेदासिद्धेः। विकीर्णयाश्चप्रयत्नपरतंत्रयेयःसाधनावबोधादेवलौकिककार्यज्ञानकारणत्वा
वेतानुपगताडुल्यनुपपत्तौ तदर्थमपि कार्यज्ञानकृत्यतावुपपत्तेः। कृतियोग्यतामात्रशुद्धकार्यशुद्धत्वय

श्रुतिरेकावसेयस्यानिष्ठादायपिसंज्ञेनाप्रवर्तकत्रात्रलिंगाद्यर्थतावपपत्रिकसुदृश्यतापिबुतदतिरेकि
 णीफलाद्यधिकरणामनस्तवसीयतएवेत्यपिप्रलापमात्रतस्याउल्लस्यसिद्धिकावागावरतामात्ररूपायाप
 वाउल्लसवात्रविपर्ययेप्रमाणस्यादर्शनात्र। वाप्रात्रस्याविप्रैपत्रप्रत्यप्रतिपादकवात्र। तस्मात्परासिमतका
 यश्चोवाप्रमाणकत्रात्रसंगतिग्रहणावुपपत्तेनकर्मलागोपितदोषकः किंपुनर्ब्रह्मभागाश्रितिसिद्धं ॥ ॥
 यवुवेदांतानामपिप्रतिपत्तिविधितिष्ठामिति तदप्यसु। ब्रह्मणिहिप्रतिपत्त्यपिअभ्यसंवेयुः शाहीना
 वनात्मिकासाक्षात्काररूपावेति। तत्रशाद्याप्रावच्छेदादेवोत्पन्नोविधिर्वैयर्थ्यंअनुत्पन्नोवाशक्यत्रमविज्ञा
 तसुत्रपत्राउल्लावनायास्तलावसाक्षात्कारहेतुलावस्याव्यवृत्तिरेकगम्यवादतर्कएवात्रापिविधिःमा
 साकाररूपापुनःपरमातंदगोवरलावात्फलमेवेति कथं तत्रापिविधेरवकाशः सुगवत्र। किंचयत्सुख
 प्रयत्नपरतंत्रंकर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुंशक्यंतद्विधेयंयथाज्ञोतिष्टोमःप्रतिपत्तिस्तुप्रमाणादिमात्रपरतं
 त्रानतादृगिति कथंसाविधीयेततस्मादात्माइष्टयाइत्यादयोपिविधिसरूपावेदांतेनासमानाः शब्दाः कथंवि
 द्दर्शयन्तेनविष्करूपांशुयष्टयाइत्यादिवदथवाइतयाचाप्येया॥ अन्यथोपक्रमोपसंहारातसिद्धात्मतया
 ख्यानैकरूपविरोधादिति। तस्मादद्वैतविज्ञानसुखत्रयेप्रमाणां ब्रह्मणिप्रतिपद्यंतेवेदांताश्रितिसंप्रतां ॥ ४

१२

४

गोप
 १५७

अथैवमनेकपदार्थसंभेदात्मनिवाक्यार्थकथमद्वैतपरमागमवाक्यं प्रमाणं स्यात् ॥ अद्वैतलेदयो रस्यंतविरोधात्
अत्रोच्यते। द्विविधं तावद्वैतं तावकं एकं पदार्थनिष्ठं अपरंतस्यात्मतादात्म्यरूपवाक्यार्थनिष्ठमिति तत्राद्यस्यार्थ
उच्यते। यामनुमानमुच्यते विज्ञानादिवाक्यं मरुवंडार्थनिष्ठं तद्वत्तादात्म्यवाक्यं त्रुष्टुबुधोदराकारो घट इत्यादि
वाक्यवत्। नवसाध्यविकलो दृष्टांतस्तथा। घटप्रातिपदिकार्थमात्रं पृच्छंतं प्रतिता वत एव प्रतिपाद्यं तत्र अन्यथा
मुष्टुः कोविदारानां वष्टु इत्यनवधेयवचनं प्रसंगात्। नवष्टुश्चादिकं घटपदार्थः किं वृत्तद्वर्मः पृष्टुवृष्ट
टष्टु इत्यादि प्रयोगदर्शनात्। तथाप्यनिष्ठयवच्छेदेनैक एव घटप्रातिपदिकार्थः पृष्टुश्चादि सिरते कैरुपलक्षणात्
सिः पदार्थैरुपलक्षणीय इत्यखंडार्थतासिद्धिः। एवं विज्ञानानंदं तादृक्वाक्ये विज्ञानादिसामान्या न्यानिष्ठा वि
ज्ञानादि वृत्ते देन तदाधाररूपामेकमेवानंदं तादृक् किं ब्रह्मत्वेन लक्षयंतीति विपक्षे ब्रह्मापिलिल सयिषितादि
नीयार्थासिद्धिप्रसक्तिर्वाधिका। द्वितीयेऽप्यखंडार्थसिद्धयर्थं न्यतोत्तमसिवाक्यं मरुवंडार्थनिष्ठं प्रकाशका
रण इव निष्ठत्वे सति समानाधिकरणत्वात् सोऽयं देवदत्त इत्यादि वाक्यवत्। नवसाध्यविकलो दृष्टांतः। तदेतद्वै
शकालोपलक्षणीयं कष्टं देवदत्तं शुद्धं यं प्रत्यक्षं तद्विज्ञानादिविज्ञेदविभ्रम निरासेन परस्मै प्रतिपाद्यमानं वा
त्। अपरं च तत्र कस्याप्यंशस्य विधिसितस्यासंभवात् एकचस्यापि वस्तुसद्वत्ताविनः प्रागेव सिद्धं वा। आरोपि

तनेदासावमात्रावातिरेकिणः प्रतिनासेपिविरोधानावात्र सावोशएवविज्ञाननयुगमात्रा तत्रमस्मिन्कोष
नयेवदिशाखंडार्थतायुगमादिति विपर्ययेनत्रापि विवक्षितार्थसिद्धिर्दृष्टमिति सर्वनिर्मला एवमानंदतयो
यंविज्ञानवाच्यं प्रनः विस्तरात्मात्मनश्चत्वाविमोक्षायनिरूप्यते ॥ **क** पुनरयं मोक्षो नाम नित्यनिरतिशय
सुखानिवृत्त्यात्मातिः शेषदुःखोच्चेदः स्याद्विद्यासमयएवान्तविद्यानोन्मासमवेदनसुखसुखानतिथ
किर्नाम सापिकथमनानिथकिरिति चेन्न अनित्यकिकार्यस्यापि प्रकाशतश्चिद्यवद्वारद्य प्रतिबंधेन तद्वि
द्वष्टानास्मिन्प्रकाशतश्चिद्यवद्वारद्यकारणत्वात् कार्यतोविमोक्षं पुरस्कृत्यप्यसुदासेन तत्र प्रसज्य प्रतिषेधात्
प्रायेण स्रसंवेदनस्य नित्यस्य तदमंलत्वात् एवं दुःखमपि ह्यात्मनिश्चात्मावेकंतसंबन्धितानंदस्रसावविरोधा
त्तानाप्पागं बुक्कं वा स्रसमद्वैते कारणान्तरासंलत्वात् इति नीयाद्वैतयं नवतीति श्रुतेः कार्यलावागंतुकतां तदधी
नचनियमात् तस्मादाध्यात्मिकादिदुःखत्रयमप्यविद्यात्मकमेव न च कारणनिवृत्तिर्मंतरेणापि कार्यस्यासंति
कनिवृत्तिर्नवति तस्मादविद्यानिवृत्तिरेवानतिशयपुखानिव्यक्तिरशेषानर्थनिवृत्तिश्चोतिगीयतो अननित्यकि
पदवेदनीयाविद्यानिरासात्मकत्वादशेषानर्थनिवृत्तकतडपादानतिवृत्त्यात्मकत्वात् सवचेवमविद्यासमयोमो
क्षः सवतुवायमशेषदुःखोच्चेदत्तपञ्चासुरुषार्थः सुखस्रसावस्रसकथंपुरुषार्थः ध्यात्रात्मातिरेकिण एवतस्रतथा

दर्शनात्प्रतीकप्रकाशमानत्वात्तत्त्वतयात्वात्। अतिरेकस्याप्रयोजकत्वात्। अन्यथा परस्परव्युत्पत्ति
 पुमर्थप्रसंगार। आत्मसमवेतं तत्रयेति चेन्न। अतीतस्यापि तत्त्वतयात्वात्पक्षेऽनतीतमात्मसमवेतं तत्रये
 ति चेन्न। समवायस्य संबन्धसंबन्धविकल्पासद्वेन न दुर्निरूप्यत्वात्। संबन्धे प्रत्यक्षपराह तसंबन्धपरंपराप्र
 संगत्तासंबन्धिनो विरक्तयो रवच्छेदेन प्रत्यक्षयोः संबन्धस्याप्रत्यक्षतावुपपत्तेः। असंबन्धे च तयो रयमिति वा
 वच्छावुपपत्तेः। निरूप्यनिरूपकत्वावच्छावसंबन्धांतरागर्त्तत्वात्। अन्यथा सौधसिति प्रोपि परिणततालफलका
 लिङ्गातिरूपणापातात्। नाशस्यापि नाशितानदीयतया अथैव निरूपणमित्यव्याप्तिवारणम्। तस्मात्प्रत्यक्ष
 काशमानमनतीतं पुरुषं पुरुषार्थ इति वाच्यं। तत्र मानेऽपि प्रेमानुवृत्तेरनागतस्य वाच्यमानतया पुरुषार्थत्वात्
 एतावता चोपपत्तौ किमतिरेकप्रदहणेन। दर्शनिकथंतासंबन्धसंतरेण च दृष्टत्वादेव तदाश्रयेण दुर्गवानुपग
 पिसर्वपुरुषार्थानुबन्धीतत्वात्प्रयोजकत्वात्। ततश्च न जाच्यं मोक्षाय प्रवर्त्तेत। अत्यन्तमिदमुच्यते धर्मार्थमप्ये
 वं न प्रवर्त्तेत। ऐदिकेणैव पुरुषार्थे दर्शनात्। आधुनिकं पुरुषं न वदन् पुरुषार्थे न दृश्यते इति चेन्न। प्रत्यक्षप
 काशमानमनतीतं पुरुषं न वदन् पुरुषार्थः कदृश्यते येनातिरेकोपपत्तेरिति चेन्न। तसिद्धमेतत्। विदाभ्यासितपुरुषार्थः
 प्रत्यक्षप्रकाशमानमनतीतानंदत्वात्तादृशविषयानंदवदिति। तस्मादानंदसंकीर्त्तनमप्यत्र सोपयोगमेवात्र अन्यथा

मकलदुःखोद्वेदकमकलमुखोद्वेदश्चापि संसृज्यादप्रवृत्तिरेवात्र प्रेक्षावतां सवेद। अतः तदुःखोद्वेदनां सवेदे वात्र प्र
वृत्तिर्मरणादवपृथग्जनानामिति चेन्न मैवाहं तवैषम्यात्। तत्राप्येवमप्युक्तं। स्वमयीमिव मूर्तिमुद्धतः सुखले
शमप्यलज्जमानाश्चयाप्रवृत्तं तां नामासंसारिणः पुनरस्य दुःखानुविद्धमतेकाविधमपि हेरणगर्लाद्यानंदमप्य
लज्जमानाः कथं तथा निश्चिष्ये मोक्षे प्रवर्तेरन्। न ह्यनीर्णय्यादाहारपरित्यागो लिङ्गकमयाद्याश्चात्यनविश्रयण
मिति ह्येकामयाद्यापरिधानविमोक्षः शीतार्त्रशोति। तस्मात्। अविद्यासमयो मोक्षो नित्यानंदप्रतीतिः। निःशेषदुः
खोद्वेदाच्च पुरुषार्थः परमेश्वरसंवायं केवलज्ञानसाधनं। अविद्यासमयवात्रारहाविद्यासमयवदिति न हि र
जुसाक्षात्कारे पितृदविद्यासमयः कदाचिद्विलंबते येन न त्रसदकार्यंतरापेक्षाभ्युपेयेत विपर्यये उच्यन्मात्राद्यज्ञा
तीयं दृष्टं तज्ज्ञातीयस्यैव कदाचित्तदतिरिक्तादप्युपपन्नौ तच्छुकारणलक्षणं व्याहृत्येतद्व्यतिरेकासंलवात्र तस्मादद्वै
तात्मसाक्षात्कार एव मोक्षकारणं। अत एवोक्तं। तमेव विदित्रातिष्ठसुमेति नान्यः पंथाविद्यतेयनायेति। तमेवं विद्वा
नमृतदुःखसवतिनायः पंथाश्च यनाय विद्यत इति ज्ञानानादेव दुःखं कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यत इति चाकर्मणां पुनर
धिसातनिकटोपसर्पणादिवत्परंपरयेवोपयोगः। तथा च श्रूयते। न मेतं वेदानुबचनेन ब्राह्मणा विविदिष्यति यज्ञेन दा
तेन तपसा नाशकेनेति विदिमासाधनत्वेन कर्मणा सुप्रयोगः। ननु साक्षात् मोक्ष इत्यर्थः। अथेतानि गमिष्यतीति न

१४

द्वारव्यानेपि वेदनमाधनते वद्यान उमोक्षसाधनता। स्मर्यते च धर्मा सुखं च ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षोधिगच्छत इति कथायप्रक्रिः क
र्माणि ज्ञानं उपरमा गतिः। कथाये कर्माणि प्रकेततो ज्ञानं प्रवर्तत इति॥ आरुरुक्षोर्धुनैर्योगं कर्म कारणमुच्यते। योगाश्च कृ
तश्चैव शमः कारणमुच्यत इति वा। निविद्यते वसाक्षात् कारणभावः कर्मणा। न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतवत्
नशु रिति एके संसारविरक्ता अमृतवत्मानसुः केन कर्मादित्यागेन ननु कर्मादिनेतियो जता। न चैके त्यागेन अपरे च न्यथापी
ति नान्यत्र सर्वसंत्यागो मोक्षविदंति मानवा इत्यादि विरोधप्रसंगाच्च त्यागश्चावविज्ञातद्वारेणैव मोक्षकारणता सि मतेति ज्ञा
नादेव उक्तैव त्वमित्यादेरविरोध एव। अत एवोक्तं। अश्नुते ननु विदुः पूरुषमसंगश्रेण हृदेन विद्वा। ततः पदं तत्परिमापि
तद्यं यस्मिन्नातानतिवर्त्तति इत्युक्तिः। केवलश्च उक्त्यागश्च त्रयलोकप्राप्तिहेतुतेव स न्यासा इत्युक्तः। ज्ञानमित्यादिवचना
दवसीयते। यत्र विज्ञानकर्माणोः समुच्चया यपठंति अर्धंतमः प्रविशंति ये विद्यापुपासते। ततो ह्येव ते तमो य उ विद्यायां
रताः। विद्यां चाविद्यां वयं स द्वे दोषयंसदा अविद्यमाप्नुंतीर्वा विद्यामाप्नुतमश्नुते इति तदप्येकैकनिंद्यापि क्रमसमुच्च
यपरमेव अविद्यामाप्नुंतीर्वा पश्चाद्विद्यामाप्नुतमश्नुत इति पौर्वापर्यश्रवणात्। सहवेदेति वेदन एव वसदशावश्रवणा
त्। केवलविद्यानिदा उपाधीना परिपक्वविद्याविषयासविष्यति। अत्रैषादरयोजता। अर्धंतमः संसारप्रविशंति ये विद्यामूल
जा विद्याविपरीतज्ञाद्वा विद्यां कर्मपासते आद्रियंते अचुतिष्ठंतीति अर्थः। ततः तस्मादपि तममो ह्य एव वक्तुं तमेव ते त

मः प्रादेशांति यजयेत्तु विद्यायां अपरिपक्वात्मज्ञानलक्षणाय रता आसक्ताः सन्मात्रेण कृतकृत्यं मन्त्रायथाश्रुविदितशेषक
र्मत्यागिन इत्यर्थः एतदुक्तं सवर्तिविद्यायाः परिपक्वात्वागेव यथाश्रुविदितं नित्यादिकर्मत्यजंति ते प्राशुपात्रदुरितक्षयसा
वाश्रुविदिता करणनिमित्तस्य वपाश्रुतः प्रत्यहं उपवीयमानाश्चाश्रुतं करणानां विद्यापरिपक्वश्रुतस्य विषयमा
त्रेऽपि कारणानावेना संसवाचात्यंतिक एवाधः पातः श्राव्य इति। कर्मस्य मृतं सजेतेत्यत आह विद्यां च परिपक्वात्मज्ञानल
क्षणमविद्यां च कर्मलक्षणं तदुक्तं यः स होपायो वेयनावेन वेदजानाति असावविद्यया कर्मणा वृत्तं विद्योत्पत्तिप्रतिबंध
कंपापंतीर्त्वा विद्यया परिपक्वस्य साक्षात्कारलक्षणयाः मृतं निर्वीणमश्रुत इति। तदिदं तत्र मात्मविद्यापरिपक्वाद्य
थाश्रुविदितं कर्मो बुद्धेयं विद्या उपरिपक्वा कर्म निरपेक्षं सौख्यमोक्षसाधयिष्यतीति यच्च तस्यापि हेतुर्जनं च कर्मोक्तं
हाश्रुन इत्याद्यत्रापि साक्षात्ज्ञानं तद्वारेण च कर्मोतिगमयितव्यं अन्यथा ज्ञानादेव बुक्ते वृत्त्यं नात्यः पंथा विद्यातत्त्वादि विरो
धसंसाश्रयत्वनः यथात्र मधुसंयुक्तं मधुचात्रे तसंयुतां एतत्पञ्चविद्यावसंयुक्तं लेपजं मदः इत्याह तस्य मधुसंयुतपरं १५
प्रतिज्ञाति तस्यैव परिपक्वात्मविद्यायतिरिक्तया विद्यायाः कर्मणां च तदुत्पादे सश्रुतं यं प्रतिपादयतीत्यनुपेयं तथाश्रुक्तं
नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयं ज्ञानं चाविमलीकृतं न भ्यासेन उपाययेत्। अस्यासायकविज्ञानं कैवल्यं लभते त
रति। यच्च कर्मणो वा हि संसिद्धिमाप्तिता जनकादय इति तत्र संसिद्धिश्च बावबोध एव स विष्यति। सिद्धिं प्राप्ते यथा ब्रह्मत ९

या नोति निधो भ्रमे इति प्राप्तव्यं पृथगसिधानादिभिः कलमना कुला तस्मात् अविद्या मयः सो मोक्षो लवेदि द्वैकदेव
 कः। युक्ताश्च तस्मिन्ति चो वधी कर्तव्यो मनीषिभिः॥१॥ सदादि च अलिप्तो शुभकारः परिशेषतः यथा समुपपद्येत न
 श्वैव परिकल्प्यतां। प्रमाणमाला गुणसंगतेय मपे तदोषा विहितादरेण प्रसाध्यंती परमं पुमां संप्रकल्प्यतां प्राप्ति
 तसिद्धयेव॥३॥ आत्मस्वला यमाधि कृत्य सुकुंदमेवामाना सिधान्तनवरत्न मनोजमाला। आनंदबोधवातिनानिधि
 ना गुणानामानंददेवुरकलंकधिया ध्यायि॥४॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिजातकाचार्यवर्य श्रीमहानंदाचार्यकृ
 तं प्रमाणमालाखण्डकरणं समाप्तम्॥ ॥ शुभं॥ ॥ संवत् १५८५ सम एवैत्र सुदि १४ शुक्ले॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः॥

१६

इति०

१०५
२०८

X

प्रमाणभाषा समाप्ता

आनन्दाचार्यप्रणीता

+ १०५
१०५/१०५

गतागतां वृत्तं कमु अ वृत्तं पुनिः सति
बंद एव न वीरा ग उका से ग गति म सति
गी न च न च नी वा द ए व उ व प्र ज पा
वो प प्र मा ते डा ज न जो ते रा दी ग य मा
लं व ए ज प वि प्र त प्र व व स म र
सो च नो चि ए म व न प्र म प्रो वा कर न

105
2(A)

अद्वैत प्रमाण मात्ना प्रारंभः

मानन्ददाचार्य प्रणीत

२०/६/२३

105
2(A)

गतागतां वंज कपु म्पु वंज पुनः हान
 वंज एव न वीला ग्गु का सुग गति म्पु
 जी नं वं न च वी वं दु हं व उल्ल प्रजया
 यो प प्र मा ते जाल पो तो ग्गु ही गं य मा
 लं व ए ल पो त्र प्रं ती पु हं व ल म्पु वं
 सी च नी चे पु म्पु वं न प्र म मा या कर न

105
 2 (B)

अहो नम मा या मा र्ता मा रं मः

आ नं वं ग्गु मा या मा र्ता

नम मा रं

105
 2 (B)

105/2
 105/2